

Seweryn Szczepański

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8213-2549>

Marius Ščavinskas, *Kristus prieš Belialą. Tomas I: Lietuvių anapusinio pasaulio vaizdinių christianizacija Viduramžiais, Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Klaipėda 2021, ss. 447, ISBN 978-609-481-127-2*

Problematyka chrystianizacji ludów bałtyckich stanowi interesujące pole badawcze dla zrozumienia procesów społecznych, kulturowych i politycznych, które miały miejsce w XIII–XIV w. na obszarze dawnych ziem pruskich, Litwy oraz Łotwy. O ile starania władców polskich, niemieckich i duńskich podejmowane już co najmniej od X stulecia i w następnych wiekach nie przyniosły trwałych efektów, o tyle podejmowane w XIII w. misje prowadzone przez zakony (nade wszystko zaś zakony rycerskie wsparte podbojem terenów) pozostawiły trwały ślad na obszarze od zachodnich wybrzeży Morza Bałtyckiego po dzisiejszą Estonię. Litwa nie pozostawała w tym czasie na uboczu. Starania Stolicy Apostolskiej nie przyniosły jednakże oczekiwanych rezultatów ani politycznych, ani religijnych. Co prawda za księcia Mendoga położono podstawy pod chrystianizację Litwy, ale tymczasowy sukces papieżstwa w postaci przyjęcia przez owego władcę chrztu (1251 r.) okazał się nietrwały. Mimo że Mendog dokonał najpewniej ostatecznie apostazji, to otworzył też swój kraj na nauki Kościoła. Niewątpliwie ułatwiło to drogę do ostatecznego, oficjalnego przyjęcia chrztu przez Jagiełłę i jego otoczenie, później zaś Litwę, jako realizacji postanowień unii w Krewie (1385).

Długotrwały proces chrystianizacji Litwy wiązał się z jednej strony z ogromnymi nakładami, jakie wnieść musiał król Polski i książęta litewscy, z drugiej zaś strony musiano liczyć się z mającymi trwać przez lata zmianami świadomościowymi neofitów. Z problematyką tą rozprawia się Marius Ščavinskas w swojej książce *Kristus prieš Belialą*, t. I: *Lietuvių anapusinio pasaulio vaizdinių christianizacija Viduramžiais* (Klaipėda 2021). Jak wynika z tytułu i zapowiedzi, książka ta stanowi pierwszą część szerszego studium poświęconego niezwykle ciekawej, ale też równie trudnej interpretacyjnie tematyki dotyczącej rodzimych wyobrażeń litewskich m.in. na temat zaświatów oraz transformacji świadomościowej Litwinów w okresie chrystianizacji. Autor, wykorzystując szeroką bazę źródeł, jak źródła historiograficzne, hagiograficzne, apokryfy, dzieła teologiczne oraz zabytki kultury duchowej zachowane w folklorze (w tym podania, legendy i pieśni

ludowe), uzupełnione wynikami współczesnych badań archeologicznych, daje bardzo szeroki obraz procesów zakomunikowanych w tytule rozprawy.

Dr hab. Marius Ščavinskas (ur. 1976), absolwent Wileńskiego Uniwersytetu Pedagogicznego (licencjat 2002), Uniwersytetu Wileńskiego (magister 2004), dysertację doktorską pod tytułem *X a. pab. – XIII a. pr. krikščioniškųjų misijų sklaidos klausimas baltų christianizacijos požiūriu* złożył i obronił w 2009 r. na Uniwersytecie w Kłajpedzie. Rozprawa doktorska stała się podstawą monografii *Kryžius ir kalavijas. Krikščioniškųjų misijų sklaida Baltijos jūros regione X–XIII amžiais* (Vilnius 2012). Marius Ščavinskas jest też autorem ponad 30 artykułów naukowych w językach: litewskim, angielskim, polskim i rosyjskim, które głównie skupiają się na zagadnieniach chrystianizacji ludów bałtyckich, w szczególności Litwinów i wypraw krzyżowych w rejonie Morza Bałtyckiego. W latach 2020–2021 realizował projekt badawczy *Anapustinio pasaulio vaizdinių christianizacija brandžiaisiais viduramžiais Lietuvoje*. Ostatnia monografia M. Ščavinskasa z 2021 r. jest właśnie pokłosiem tego projektu. W 2024 r. planowane jest wydanie drugiej jej części.

Książka składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów i zakończenia. Układ poszczególnych rozdziałów skomponowany jest bardzo trafnie. Rozdziały podzielone są na podrozdziały, co bardzo ułatwia poszukiwanie informacji i ułatwia czytanie. Tytuły są w pełni adekwatne do podejmowanych w nich tematów. Każdy rozdział kończy wypracowana teza, która jest skrupulatnie udokumentowana źródłowo. Bogata bibliografia zamieszczona na końcu książki świadczy o dużej erudycji autora. Dużą wartość dla czytelnika niezapoznanego z językiem litewskim stanowi bardzo obszerne streszczenie w języku angielskim.

W rozdziale wstępnym autor wyjaśnia temat badawczy, opisuje wykorzystany materiał źródłowy, precyzuje jego specyfikę oraz przedstawia metodykę badań i literaturę przedmiotu. Słusznie zwraca uwagę na nieliczne zachowane źródła pisane z okresu pogańskiego oraz ich nie zawsze wiarygodny przekaz, często obciążony typowym dla pisarzy średniowiecznych *interpretatio Graeca et Romana* lub *interpretatio christiana*. Jest to dla autora bardzo ważny wyznacznik w całej narracji, który pozwala mu na nowo poddać interpretacji szereg zachowanych źródeł oraz w wielu przypadkach dokonać falsyfikacji zawartych w nich informacji na temat rodzimych wierzeń Litwinów w okresie pogańskim i pierwszych dekadach po chrystianizacji.

Autor wielokrotnie zwraca też uwagę na apokryficzne – chrześcijańskie wątki, które pojawiają się w folklorze, wymieszane częstokroć z pozostałościami dawnych wierzeń. Szczególnie interesujące jest prześledzenie procesów zamiany dawnych rodzimych treści wierzeniowych Litwinów w charakterystyczne dla ludności wiejskiej chrześcijańskie obrzędy. W szczególności ślady przekształceń świadomościowych zauważalne są właśnie w postawie wobec śmierci i zmarłych oraz pojmowania duszy, jej zbawienia czy też potępienia. Odzwierciedlało to stosowanie właściwego rytuału pogrzebowego, modlitw

oraz oceny moralnej zmarłego, co stanowiło inklinację ku biblijnej interpretacji życia wiecznego oraz wiary w zmartwychwstanie. Swoistej chryścianizacji – jak udowadnia M. Ščavinskas – poddano także kult świętych i wprowadzanie ich w miejsce dawnych bogów. Autor szczególnie dokładnie opisał choćby ideę zastępowania Perkunasa przez proroka Eljasza. Wiele wątków pojawiających się w pracy podjęto po raz pierwszy w litewskiej literaturze historycznej, ale też ogólnie w literaturze dotyczącej problematyki wierzeń pogańskiej Europy.

W rozdziale pierwszym autor poddaje szerokiej interpretacji występujący zarówno w źródłach pisanych, jak i w folklorze problem metempsychozy ludzkich dusz. Znajdujemy tu przekazy dotyczące inkarnacji dusz ludzkich w różne elementy przyrody, które są następstwem ich czynów dokonanych przed śmiercią albo też samej śmierci. Słuszną jest teza, według której trudno wskazać jakiegokolwiek wiarygodne informacje o tym, jak pogańscy Litwini wyobrażali sobie duszę zmarłych. W podrozdziale poświęconym symbolice ptaka w litewskiej eschatologii zwrócono uwagę, że łączenie go z duszą wiązało się z momentem przyjęcia chrześcijaństwa i nie miało swojego odzwierciedlenia w tradycyjnych pogańskich wierzeniach – takich bynajmniej nie udało się dla Litwy udowodnić. W kolejnych podrozdziałach autor podejmuje tematykę przemian ludzi w zwierzęta, rośliny czy też elementy przyrody nieożywionej, będące często efektem działań ponadnaturalnych sił wyższych. Ważny aspekt mediatorów między światem żywych i zaświatami znalazł również swoje miejsce w kolejnych podrozdziałach odnoszących się do powszechnego na Litwie motywu „wędrownego dziada” – jako wysłannika Boga lub samego Boga. Autor widzi w nim reminiscencję motywów klasycznych, które za pomocą literatury dotarły na Litwę.

Rozdział drugi poświęcony jest różnym formom wiary w zbawienie. Niezwykle interesujące w podrozdziale *Apokatastazė (Apocatastasis) ir pagonybė* jest przedstawienie wątków dotyczących reinkarnacji w lepsze ciała dusz Jaćwięgów poległych heroiczną śmiercią. Autor przedstawia tezę, że polski kronikarz, pisząc o bałtyckim szczepie „Getów” – Jaćwięgów, mógł dokonać swoistej ekstrapolacji językowej znanych mu pogańskich sąsiadów Polski Getów – *Gethi* *Jethi (?) ze znanym z literatury plemieniem tracich (Getów), a zatem im, *per analogiam*, w duchu pitagorejskiej wędrówki dusz przypisać miałby rzekomą wiarę w reinkarnację.

Trzeci rozdział podejmuje wiele interesujących wątków dotyczących wyobrażenia zaświatów, tak Raju, jak i piekła oraz tego, jak dusze dostają się w zaświaty. Szeroko został omówiony motyw góry jako ideowo złączonej z zaświatami. Według późnych opisów i folkloru litewskiego, ale też i pruskiego (Marcin Murinius), by dotrzeć do krainy umarłych, należy wejść na wysoką górę. Wyobrażenie to nie występuje w przekazach dotyczących religii Litwinów w XIII–XV w. Autor widzi w tym motywie również zapożyczenia z Biblii.

Ważne z punktu widzenia folkloru oraz teologii politycznej są także studia nad rolą gromowładnego boga Perkunasa. W folklorze bóg ten został zastąpiony przez proroka Eliasza – pogromcę demonów. Autor porównuje pismo Starego Testamentu ukazujące rolę Eliasza oraz przekazy folklorystyczne dotyczące Perkunasa, który razi piorunami ukrywającego się przed nim diabła. Omówiona została też rola boga burzy, którego literatura historyczna często przedstawia jako głównego odbiorcę kultu w tworzącym się w XIII stuleciu zunifikowanym państwie litewskim. W literaturze podnoszona jest także rola tego boga jako psychopompa, opiekuna wojowników i patrona rytuału ciałałalenia. Porównując materiał archeologiczny z XIII w., autor udowadnia, że w tym czasie kremacja nie była – wbrew temu, co często się podnosi – jedynym i dominującym rytuałem pogrzebowym. Dużą wartość posiadają ustalenia autora na temat wyobrażenia niebios oraz piekła. Ščavinskas zwraca uwagę na wielorakość przedstawień zarówno rajskiego życia jako wyidealizowanego życia ludzi, a z drugiej strony, korzystając z dzieł historiografów, również pokazuje, jak liczne były obrazy cierpień czyhających na grzeszników w piekle. W obu przypadkach autor oparł się też na pieśniach i przekazach folklorystycznych. Autor wylicza, że nie tylko ogień, ale również woda miała być elementem zadawania cierpienia. Na temat wyobrażenia Nieba, piekła i aniołów towarzyszących duszom w wędrówce zaświaty autor pisze jeszcze w rozdziale piątym.

Czwarty rozdział zawiera liczne odniesienia porównawcze do tradycji indoeuropejskiej, poszukując wspólnych wątków, konkludując jednak, by zachować dużą ostrożność wobec bezkrytycznego przypisywania spuścizny indoeuropejskiej w litewskim folklorze. W rozdziale tym znajdujemy także wiele bardzo ważnych z punktu widzenia wschodnioeuropejskiej wiary w obcowanie zmarłych z żywymi informacji. Opisano tu m.in. różne działania szkodzące, motywy zmarłych, którzy atakują żywych, oraz sposoby zabezpieczania się przed potępionymi duszami. W litewskim folklorze zachowane są również informacje dotyczące złych duchów, które atakują dusze zmarłych i nie pozwalają im odejść do Raju.

Podsumowując, należy stwierdzić, że książka Mariusa Ščavinskasa stanowi cenne studium historiograficzne i etnograficzne Litwy. Autor w sposób bardzo trafny polemizuje z wieloma funkcjonującymi w literaturze tezami, choćby na temat pradawności wielu litewskich obyczajów, ukazując je w świetle kościelnej literatury jako zapożyczenia i dostosowanie poglądów teologicznych na potrzeby ludowości. Wiele wątków zachowanych w folklorze zostało również zapożyczone z klasycznej kultury, czy to za pośrednictwem księży, czy też literatury. Co ważne, autor nie odmawia Litwinom pielęgnowania ich starożytnej kultury i obyczaju. W wielu miejscach udowadnia rodzime wątki zachowane w folklorze, ale poddane swoistej chrystianizacji. Mamy oto wartościową pracę, która pozwala czytelnikowi zapoznać się z przejściem z rodzimej wiary litewskiej ku chrześcijaństwu, zobaczyć resztki dawnej religii w obyczaju i folklorze litewskim, ale też wejrzeć w to, jak na potrzeby ludowe dostosowywano nową teologię chrześcijańską.

Na koniec chciałbym podzielić się jeszcze jedną refleksją. Kiedy zacząłem zapoznawać się z tezami zawartymi w monografii doc. Ščavinskasa, od razu przyszła mi na myśl książka Michaela Brauera *Die Entdeckung des ‚Heidentums‘ in Preußen. Die Prußen in den Reformdiskursen des Spätmittelalters und der Reformation* (2011), w której autor rozprawia się z wieloma mitami dotyczącymi religijności Prusów, zawartymi w pismach autorów późnego średniowiecza i wczesnej epoki nowożytnej. Im bardziej poznawałem tezy Mariusa Ščavinskasa, tym bardziej przekonywałem się, że jego praca stanowi jeszcze bardziej oryginalny obraz transformacji świadomości religijnej neofitów, tu: Litwinów, w momencie chrystianizacji.